

УДК 316.334

О.О. КОЗУБ

ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО МЕНТАЛІТЕТУ

У статті уточнено зміст поняття “менталітет” та здійснено теоретичний аналіз концепції ментальності. Розглянуто наукові позиції сучасних дослідників щодо особливостей українського менталітету.

Ключові слова: менталітет, ментальність, самосвідомість, національна ідентичність, народ, нація, держава.

Реалії сьогодення свідчать, що для подальшої розбудови української держави важливою передумовою є усвідомлення народом своєї національної ідентичності, на основі якої формується національна свідомість і самосвідомість, національний дух та етнічна ментальність. Тож особливості українського менталітету, його основні характеристики привертають до себе особливу увагу й потребують детального дослідження, адже менталітет нації тієї чи іншої держави є чинником, який визначає подальший її розвиток і місце серед цивілізованих країн світу. А знання базових рис нації виконують прогностичну функцію та дають змогу, придивившись глибше до себе, зазирнути в майбутнє, адаптуватися до нього.

Наукову розробку самого терміна “ментальність” та його залучення до широкого вжитку вважають досягненням представників французької історичної школи “Аналіз” (М. Блок, Ж. Ле Февр, Ж. Ле Гофф, М. Пруст, Л. Февр, Ж. Дюбі). Ментальність як колективну свідомість розглядали Л. Леві-Брюль та К. Леві-Строс, як колективне несвідоме – К. Юнг, Дж. Кембел, К. Керенї, Е. Нойман. М. Хайдегер досліджував проблему співвідношення позараціонального і ментальності, М. Фуко вважав ментальність тим, що визначає досвід і поведінку особистості. З. Фрейд наполягав на тому, що власне життя індивіда не пояснює його ментальні форми.

Серед російських учених слід відзначити праці М. Бердяєва (проблема національного менталітету); А. Гуревича (розвиток ментальності в часі та його вплив на соціокультурні форми життя людства); Г. Гачева (проблема існування національного логосу); М. Барга, Ю. Безсмертного, Л. Пушкарьова. Онтологічні та психологічні засади ментальності розглядали М. Холодна, В. Дубов.

Щодо української ментальності, то на сучасному етапі вона стала об’єктом дослідження багатьох учених, зокрема: І. Грабовської, І. Лисого, А. Швецової та ін. Так, ментальність як чинник відродження та формування національної самосвідомості українського народу, розглядали А. Бичко, І. Бичко, В. Горський, В. Кас’ян, О. Киричук, В. Москалець, І. Старовойт,

М. Попович, В. Храмова, В. Шинкарук; лінгвістичні та культурологічні аспекти поняття “ментальність” – І. Братко-Кутинський, Л. Ясницький; вплив ментальності на буттєві засади нації – Є. Бистрицький, В. Пролєєв, В. Іванов; психологічні засади існування ментальності – О. Киричук, О. Кульчицький, М. Шлемкевич, В. Янів; проблему моделювання ментальності вивчав Ю. Канигін.

Метою статті є дослідження особливостей українського національного менталітету.

Дослідження ментальності українського народу вимагає, перш за все, уточнення категорій – менталітету та ментальності. Більшість представників вітчизняної гуманітарної науки схильна вживати дефініції “ментальність” і “менталітет” як синонімічні, хоча в цілому їх синонімічне або ні використання не усталене.

Проте деякі дослідники розмежовують “менталітет” і “ментальність”. Менталітет розуміють як результат “роботи” ментальності, як сукупність змісту, утвореного ментальністю тієї або іншої спільності. З одного боку, ментальність наповнює менталітет змістом, визначуваним багатогранністю людської діяльності, і в цьому сенсі можна говорити про політичний або будь-який інший менталітет залежно від поля взаємодії соціальних об’єктів (політика, релігія, етнос, нація або держава). З іншого боку, можна говорити і про менталітет, який визначається соціальним статусом, належністю до умовної групи або субкультури.

Таким чином, можна сказати, що визначення суті категорій “менталітет” і “ментальність” безпосередньо залежить від галузі знань, яка вивчає ці категорії, і підходу, який використовують для трактування цих категорій учені.

Поняття “менталітет” належить до запозичених категорій, перенесених у наше суспільствознавство із зарубіжної соціології. Походить цей термін від французького слова, що відповідає українським “склад розуму”, “умонастрій”, “душевність”. Ключовими словами у визначенні менталітету є картина світу, набір духовних цінностей, не завжди усвідомлена система життєвих координат та підсвідомих стереотипів. Найчастіше слово вживається в контексті саме соціальної спільності (нація, народ, етнос).

В українському мовному обігу слово менталітет у значенні душі, вдачі, емоційності визначається як світосприймання, світогляд, бачення світу, національний характер. Великого поширення цей термін набув не тільки в наукових працях, а й у публіцистиці.

До структури менталітету, як зазначає В. Кочетков, входять: по-перше, система архетипів і домінуючі потреби; по-друге, знання, вірування, стилі мислення; по-третє, оцінки, норми, уявлення; по-четверте, форми та способи поведінки. Виявляється менталітет у стереотипах поведінки та спілкування [3, с. 213].

Щодо потреби визначення змісту терміна “ментальність”, то вона виникла, на думку В. Соболя, через те, що дослідникам стало не вистачати зверхньої та здебільшого суб’єктивованої інформації й свідчень людей ми-

нух часів та епох про себе. Й якщо сьогодні визначається, що кожний етнос має свою духовно-культурну “ауру”, яка істотно впливає на самосвідомість та характер життєдіяльності значної більшості відповідних етнофорів, то така “аура” існувала й у минулі часи. Урахування цієї обставини зможе забезпечити більш глибоке розуміння спонук і мотивів вчинків та дій наших предків [11, с. 43].

Отже, термін “ментальність” походить від лат. *mentalis* – розумовий; *mens, mentis* – розум, думка, інтелект. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови категорія ментальності пояснюється як інтелектуальні розумові здібності; психіка, психічна сила [1, с. 518]. Інші дослідники під ментальністю розуміють “структуру репрезентації знань у довгочасній пам’яті, яка відповідає структурі представленої ситуації й інтегрує інформацію всіх сенсорних систем і загальне знання про те, що є можливим у навколишньому світі. Ментальна модель ґрунтується на сприйнятті людиною світу залежно від самого світу і її знань, досвіду (тобто межі наших моделей є межами нашого світу)” [8, с. 380]. О. Антонюк визначає ментальність як “відносно цілісну сукупність образів, уявлень, оцінок, ціннісно-сміслових утворень і “своєрідних правил життя”, які є специфічним відображенням дійсності та зумовлені особливостями життєдіяльності індивіда, етносу, нації тощо в певному географічному й культурно-історичному середовищі [7, с. 466].

Також зазначимо, що ментальність людей можна розглядати на різних рівнях:

- соціокультурних світів чи типів культури (ментальність архаїчна, антична, західноєвропейська, східна);
- національних культур (ментальність українців, росіян, китайська, американська);
- субкультур, носіями яких є різні соціальні групи (дворянська, злочинна, акторська, християнська, православна) [6, с. 123].

Коли кажуть про національний менталітет, то під цим розуміють національний спосіб мислення, тобто те, як та чи інша нація розглядає й оцінює ті або інші явища дійсності. Менталітет формується протягом усього часу існування нації та виявляється в стереотипах поведінки, прийнятті рішень, традиціях і звичаях. Він має конкретно-історичний характер, відповідає певним періодам розвитку суспільства, визначає стереотипне ставлення до навколишнього світу та забезпечує можливість адаптації до нього людини. У свідомості окремої людини менталітет суспільства представлений такою мірою, яка залежить від активної або пасивної її позиції в громадському житті [12, с. 213].

Отже, для кожної етнічної спільноти характерні ознаки ментальності, які на засадах загальнолюдських морально-духовних цінностей відрізняють певним чином представників однієї нації від іншої. Вони є не результатом генетичного успадкування, а передусім, соціального успадкування та виховного впливу. Ментальність – винятковий феномен духовності етносу, своєрідний духовний код. Примітно, що навіть в умовах духовного гено-

циду, мовної деградації прояви ментальності як духовного коду зберігаються. Для кожної національності характерні своєрідні прояви менталітету. Треба з повагою ставитися до духовних багатств народу, проте турбуватися, щоб у суспільстві створювалися оптимальні соціальні умови для збереження духовного коду представників тієї чи іншої групи.

Розглянувши визначення термінів “менталітет” та “ментальність”, зазначимо, що менталітет складається з ментальних комплексів – уявних образів, які формуються шляхом накладання “категоріальної сітки” на конкретні явища дійсності й визначають їх сприйняття. Ментальні комплекси являють собою “згустки смислів”, дещо ніби особливого “ущільнення” ментального поля, які надають йому характеру неомогенності, неоднорідності. Такі “згустки смислів” є джерелом наших “установочних” попередніх міркувань і суджень про речі. Ми підводимо під ці смисли явища, з якими стикаємося в житті, щоб зрозуміти й оцінити останні. Ментальні комплекси виступають ніби передумовами, які сприяють орієнтації людини в подіях і умовах життя, а також заняття відповідної позиції щодо них.

Як ментальні комплекси можуть виступати соціальні стереотипи – спрощені схематичні уявлення про окремі суспільні явища й об’єкти, що здобули широке визнання громадськості. Велика кількість ментальних комплексів являють собою вербальні ілюзії, “мовні міражі”, які ніби утворюють особливу – “вторинну”, “психогенну реальність”.

Ментальне поле культури з його “категоріальною сіткою” й сукупністю в цій сітці ментальних комплексів зумовлюють існуючу в культурі окрему цілісну систему образів, які характеризують світоустрій та виступають як картина світу.

Картина світу, як і інші ментальні утворення, не має чітко визначених обрисів та здебільшого включає в себе недостатньо логічно співвіднесені компоненти, двоякі й невизначені образи. У різних культурах, особливо в сучасну епоху, картина світу багатогранна та поліваріантна; вона включає в себе загальнодоступні компоненти наукового знання, релігійні вірування і життєвий досвід. Виявленням і аналізом змісту картини світу, приведенням її у форму логічно упорядкованого світогляду займається філософія як один з духовних феноменів культури.

З урахуванням вищезазначеного можна стверджувати, що найважливішими змістовими компонентами менталітету є духовність, характер народу або нації, їх самосвідомість, культура, традиції. У концентрованому вигляді психологічні особливості менталітету охоплюються поняттям “душа народу”, а в цілому менталітет реалізується в стереотипах поведінки, стилі життя, віруваннях, звичаях, традиціях, культурі в цілому. Коли йдеться про ментальність, то мають на увазі, передусім, сукупність готовностей, установок та схильностей індивіда чи соціальної групи певним чином діяти, мислити, відчувати та сприймати світ. Носіями ментальності можуть бути історична епоха, етнос, соціальна спільнота тощо. Формується ментальність залежно від традицій культури, соціальних структур, усвідомлюючись і націоналізуючись лише вибірково.

Таким чином, як глибинний духовний склад нації, що сформувався в певних природно-кліматичних і історико-культурних умовах, менталітет визначає властиві їй представникам способи бачити та сприймати навколишній світ на когнітивному, афектному, прагматичному й психологічному рівнях. Менталітет у зв'язку із цим виявляється й у властивих представникам нації способах діяти на навколишній світ. А ментальність – це система переконань, уявлень і поглядів індивідуума або суспільної групи, відтворення сукупного досвіду попередніх поколінь.

Отже, категорія “ментальність” є однією з глобальних психологічних універсалій, яка завжди вбирає як обов'язковий компонент залишки досвіду попередніх генерацій певної нації. Численні дослідники наводять кілька базових взаємопов'язаних особливостей ментальності українства, серед яких: екзистенціальний індивідуалізм, егоцентризм, інтроверсивність (спрямованість психіки на внутрішній світ), есканізм (прагнення до ілюзорного мрійництва), консерватизм, кордоцентричність (від лат. *cordis* – серце), соціальний егалітаризм (прагнення до соціальної рівності), громадоцентризм, загальна аполітичність, анархічність.

Дослідники ментальності українського народу (С. Білокінь, В. Дорошенко, М. Шлямкевич, П. Юркевич, В. Янів, Я. Ярема та ін.) вважають, що духовний світ українства вирізняється емоційно-чуттєвим характером, характеризується дуалістичною цілісністю несвідомого і надсвідомого, ірраціонального і розумового, почуттів і волі. Вершинною формою вияву української ментальності є духовність як сутність свідомого творчого життя – служіння високим ідеалам істини, добра, краси та мудрості.

Розглядаючи особливості ментальності українського народу, необхідно зазначити, що формувалася вона під впливом складних історичних обставин. Основну роль відіграло геополітичне розташування України на перехресті історичних шляхів зі Сходу на Захід і з Півночі на Південь. Ця обставина зумовила химерне поєднання у світогляді українця західної (активно-раціоналістичної, індивідуалістичної, матеріалістичної) та східної (пасивно-споглядальної, спрямованої на вищі істини) ментальності. Так, наприклад, сучасний українець, як західнянин, високо поціновує досягнення науки та техніки, але водночас для нього важливо, щоб вони використовувалися для гуманістичних цілей.

Подивимося, що ж є ознаками українського менталітету, які риси, на думку дослідників, йому притаманні. Р. Додонов вважає конкретними виявами українського менталітету, по-перше, пантеїзм як духовний зв'язок українців із середовищем їх мешкання; по-друге, примат індивідуалізму над колективізмом, що ближче до європейського, ніж до азіатського, світосприйняття; по-третє, кордоцентризм, тобто примат емоційності над раціональністю, почуттів над розумом; по-четверте, соціальний фаталізм, віру в “автоматичність” історичного процесу, уникання соціальної активності; по-п'яте, амбівалентність внутрішнього світу, у якому поєднуються авантюрно-козацький (активний) психічний тип і тип “потаємного існування” (пасивний тип); по-шосте, егалітаризм [2, с. 28–29].

На думку М. Слюсаревського, український менталітет має такі риси: працьовитість, хазяйновитість, глибокий емоційний зв'язок з краєм, миролюбна вдача, гостинність, турбота про родину, рішучість, хоробрість у справі захисту Батьківщини, індивідуалізм, інтроверсивність, спрямованість на самовдосконалення, демократизм, толерантність, гіпертрофоване волелюбство, що межує з анархічністю, глибинна емоційність, стриманість, поєднання елегантних настроїв з нездоланим оптимізмом, розвинута уява, яка знайшла свій вияв у народному мистецтві [9, с. 209].

У свою чергу, М. Шегута в статті “Український менталітет: історія і сучасність” наголошує на таких рисах національної ментальності, як: емоційність, селянськість, м'який гумор, почуття спорідненості з рідною землею, працездатність, делікатність у відносинах з іншими людьми, релігійність. Остання риса, у свою чергу, сформувала віротерпимість, гостинність і доброзичливість, традиції яких ведуть свій родовід ще з доби козаччини. Також, тривале перебування під владою інших держав призвело до “деформації” почуття національної єдності, згуртованості, взаємопідтримки. Різними режимами заборонялась українська мова, яка є не лише засобом спілкування, а й основою спільності нації. Ще не менш важливою рисою менталітету нашого народу є елементи пристосовництва та запроданства, комплекс “другорядності” [13, с. 45].

Велика кількість дослідників етнічної психології українців (В. Янів, Є. Маленюк, Б. Цимбалістий та ін.) відзначають, що серед провідних рис української вдачі яскраво виражений індивідуалізм. Ці індивідуальні основи, як зазначили І. Назарова, Л. Лясота та Г. Устінова, мають свої негативні й позитивні сторони в характері народу, у системі його цінностей і норм. Негативні риси індивідуалізму виявляються як елемент запроданства, відчуження від спільності, егоїзм, заздрість, перевага особистого над національним [5, с. 143].

Але, з іншого боку, поряд з негативними індивідуальними основами, для основної маси українського народу притаманні позитивні основи, тобто сильно розвинуте почуття “громади”, взаємодопомоги, підтримки; збереглися чесність, порядність, любов до ближнього, доброта, великодушність, людяність, працелюбність, щирість. Також індивідуальні основи в менталітеті української нації сприяють розкриттю творчих здібностей особистості, виробляють самостійність, завзятість і наполегливість тощо.

Позитивні риси українського національного характеру суттєво деформуються під час реалізації нашим етносом своєї всесвітньо-історичної місії як буфера між двома типами цивілізацій – західної, європейської та східної, мусульманської. На нашому ментальному рівні це зумовило постійну гіперболізацію зовнішніх чинників, прагнення покласти на них провини за свої численні біди. Тривала відсутність в українського народу власної держави відбилася в національній підсвідомості як стан людини, що є фактичним хазяїном землі, але через дію зовнішніх, ворожих сил не може бути її вільним господарем (“прийдуть клятї бусурмани (ляхи) і все поपालять”). Саме із цього коріння проростають примирення з негативними явищами,

терплячість, зайва сором'язливість, прагнення уникнути особистої відповідальності за стан громадських справ [10, с. 26].

Таким чином, перебування українських земель у складі Російської, Австро-Угорської імперій, Речі Посполитої, Румунії, Чехословаччини наклали досить помітний відбиток на культуру, традиції та побут українців. Саме цей чинник є основною причиною такої негативної риси українського менталітету, як відсутність почуття національної єдності. На думку фахівців, для жителів Західної України більш характерні такі риси, як працелюбність, індивідуалізм, вміння господарювати, повага до власності, консерватизм до зумовлених часом змін національно-етнічних цінностей, а також активні прояви національних почуттів, патріотизму, релігійності. Що стосується населення Центральної, Східної та Південної України, то, як відомо, для них головним було не національне, а соціальне визволення. Тому провідними рисами менталітету в цих регіонах стали колективізм, поєднаний з анархізмом, звичка до кропіткої праці, яка має обов'язково дати покращення матеріального становища [4, с. 110].

Висновки. Таким чином, є всі підстави говорити не тільки про особливості українського менталітету в цілому, а й про його особливості в різних регіонах України.

За сучасних умов ментальність продовжує відігравати свою не дуже помітну, на перший погляд, але важливу роль. Завдяки особливостям української ментальності (певному консерватизму, уповільненості, зваженості), незважаючи на кризовий стан, у державі не відбувається соціального вибуху. Водночас саме ці особливості національного характеру українців є значною перешкодою на шляху реформ, оскільки вони не дають змоги надати розвиткові країни бажаної динаміки, здійснити прорив на якісно новий рівень суспільного життя.

Отже, ретельне врахування характерних рис та особливостей української ментальності – необхідна умова при розробленні як стратегічного плану, так і тактичної лінії реформування сучасного суспільства. У разі невиконання цієї вимоги надзвичайно реальною стає загроза відчуження народу від процесу соціальних перетворень.

Список використаної літератури

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К. : Ірпінь, 2001. – 1440 с.
2. Додонов Р.О. Соціально-філософський аналіз процесу формування та функціонування етноментальності : автореф. дис... докт. філос. наук : спец. 09.00.03 / Р.О. Додонов ; Ін-т філософії НАН України ім. Г.С. Сковороди. – К., 1999. – 36 с.
3. Кочетков В.В. Психология межкультурных различий : учеб. пособие для вузов / В.В. Кочетков. – М., 2002. – 416 с.
4. Лобань Т. Особливості українського менталітету та його вплив на процес державного будівництва в Україні / Т. Лобань // Людина і політика. – 2004. – № 4. – С. 106–112.
5. Назарова Н.С. Менталитет народа и политические ценности молодежи / Н.С. Назарова, Л.И. Лясота, Г.В. Устинова // Збірник наукових праць з гуманітарних наук ЗДІА. – Запоріжжя : ЗДІА, 1998. – № 1–2. – С. 142–144.

6. Подольська Є.А. Культурологія : навч. посіб. / Є.А. Подольська, В.Д. Лихвар, К.А. Іванова. – 2-ге вид., перероб. та допов. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 392 с.
7. Політологічний словник : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. М. Головатого та О. Антонюка. – К. : МАУП, 2005. – 792 с.
8. Селіванова О.О. Лінгвістична енциклопедія / О.О. Селіванова. – Полтава : Довкілля, 2010. – 844 с.
9. Слюсаревський М.М. Ілюзії і колізії / М.М. Слюсаревський. – К. : Гнозис, 1998. – 234 с.
10. Смітюх Г.Є. Україна сакральна: минуле, сьогодення, майбутнє / Г.Є. Смітюх, В.В. Стрілецький. – К. : Знання України, 2006. – 36 с.
11. Соболев В. Дослідження витоків української ментальності / В. Соболев // Слово і час. – 1992. – № 8. – С. 42–45.
12. Чайка Г.Л. Культура ділового спілкування менеджера : навч. посіб. / Г.Л. Чайка. – К. : Знання, 2005. – 442 с.
13. Шегута М.А. Український менталітет: історія і сучасність / М.А. Шегута // Збірник наукових праць з гуманітарних наук ЗДІА. – Запоріжжя, 2000. – 125 с.

Стаття надійшла до редакції 14 вересня 2012 р.

Козуб А.А. Особенности украинского национального менталитета

В статье уточнено содержание понятия “менталитет” и осуществлен теоретический анализ концепции ментальности. Рассмотрены научные позиции современных исследователей относительно особенностей украинского менталитета.

Ключевые слова: менталитет, ментальность, самосознание, национальная идентичность, народ, нация, государство.

Kozub A. Features of ukrainian national mentality

In this article maintenance of concept “mentality” is specified and the theoretical analysis of conception is carried out mentality. Scientific positions of modern researchers are considered in relation to the features of Ukrainian mentality.

Key words: mentality, mentality, consciousness, national identity, people, nation, state.